

АРАБ ТИЛИДА ОМОНИМИЯ ҲОДИСАСИ ВА УНИ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Сирожиддин Сотволдиев Махаммаддин ўғли

Ориентал университети

sirojiddinsotvoldiyev454@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада араб тилида омонимия ҳодисасининг намоён бўлиш хусусиятлари, омонимия ва полисемия ўртасидаги боғлиқлик ва фарқли жиҳатлар, араб тилишуносларининг қарашлари таҳлил этилган.

Калим сўзлар: омонимия, полисемия, араб тилию омоним сўзлар, паронимлар, сўз вариантлари.

Abstract. This article analyzes the characteristics of the phenomenon of homonymy in Arabic, the relationship and differences between homonymy and polysemy, and the views of Arabic linguists.

Keywords: homonymy, polysemy, Arabic homonyms, paronyms, word variants.

КИРИШ

Араб тилидаги манбаларни тадқиқ этаётган манбашунос омонимлар, паронимлар ва сўз вариантларининг хусусиятларини билиши жуда муҳим. Шаклдош-талаффуздош сўзларни тадқиқ этиш, уни ўрганиш методлари юзасидан ҳозиргача умумий нуқтаи назар мавжуд эмас. Бундай сўзларни назарий ва амалий баҳолаш, аниқлаш ва тасниф қилишда бир неча гуруҳга бўлиниш ҳолатлари учрайди.

Араб тилидаги омонимия, паронимия ва вариантдошлик ҳодисаларини умумий тилшунослик қоидалари асосида ўрганиш кўзланган натижага олиб келмаслиги мумкин. Чунки араб ёзувининг илк шаклланиш босқичида товушларни ёзувда ифодалашда ҳозиргидек диакратик белгилар ва қисқа унли ҳаракатларга эҳтиёж сезилмагани сўзларнинг шакл муносабатига кўра турлари жуда кенг қамровли бўлишига хизмат қилган. Қолаверса, махражлари (ҳосил бўлиш ўрни) бир-бирига яқин ҳарфларнинг мавжудлиги ҳам мазкур ҳодисалар араб тилида ўзига хос намоён бўлиши учун асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Айтиш мумкинки, омоним сўзлар араб тилининг бошқа жабҳалари каби жуда муфассал ва аниқлик билан ўрганилган. Бунинг асосий сабаби ўрта асрларда «‘ulūm^u al-Qur’ānⁱ» (عُلُومُ الْقُرْآنِ), кейинроқ эса «‘ulūm^u al-ḥadīthⁱ» (عُلُومُ الْحَدِيثِ) сингари кўп шўъбали фанларнинг ривожлангани ҳамда шаклдош, талаффуздош ва вариантдош сўзлар мавзуси мазкур фанларнинг бир шохобчаси бўлганидир. Биз қуйида бунинг сабабларини ўрганамиз.

Ушбу мавзунини манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганишда ўрганишда А.Ҳабибуллаев¹, Д.С.Лихачев², З.Н.Алимджанова³ муаллифлигидаги қўлланмалар, лексик-семантик жабҳасини ёритишда Абдулқоҳир Журжоний, Ҳасан Аббос, Маҳмуд Аҳмадларнинг илми балоғатга бағишланган рисоаларига мурожаат қилинади. Шунингдек, мусаллас туридаги луғатлар ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотларни излашда Ибн Халликон, Ёқут Ҳамавий, Ҳожи ал-Халифа, К.Броккелманн⁴, И.Крачковский⁵ каби тазкиранависларнинг асарлари синчиклаб варақланди.

Шаклдош-талаффуздош сўзларнинг маъно қатламларини изоҳлаш учун Ферузободийнинг «Al-Qāmus^u», Забидийнинг «Tāj^u al-‘arūsⁱ», Мухтор Аҳмад Умарнинг «Al-maknaz^u al-kabīr^u», Ибн Манзурнинг «Lisān^u al-‘arabⁱ» каби кўп жилдли луғатларга таянилди. Шунингдек, бу мавзу тадқиқ этилган рисоалар – Алий ибн Ҳасан Ҳиноийнинг «Al-munajjad», Муҳаммад ибн Аббос Язидийнинг «Ma-ttafaqa lafzah^u wa-‘khtalafa ma’nāh^u», доктор Муҳаммад Шаҳиннинг «Al-mushtarak^u al-lughawiyyu^u: nazariyyu^{an} wa taṭbīq^{an}» номли китоблари услубий асос сифатида танланди.

Бундан ташқари, араб тилидаги атамалар ва асарларнинг номлари халқаро стандартларга жавоб берувчи ALA-LC⁶ талаблари асосида лотин графикаси ёрдамида транскрипция қилинди. Бу мутахассис бўлмаганлар учун ҳам қулайлик беради.

НАТИЖАЛАР

Хулосалар етарли бўлса-да, ҳалигача омоним сўзлар бўйича умумий тўхтама келингани йўқ. Хусусан, айрим тилшунослар паронимия ҳодисасини

¹ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. –Тошкент: ТошДШИ. – 236 б.

² Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964. - 364 с.

³ Алимджанова З.Н. Арабская лексикология. –Ташкент: ТашГИВ. 1999. – 166 с.

⁴ Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Weimar, 1898. Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937. – 685 z.

⁵ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 560 с.

⁶ ALA-LC Romanization Tables: Transliteration Schemes for Non-Roman Scripts. Randal K. Berry (ed.). Library of Congress, 1997. (<http://lcweb.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>).

омонимларнинг бир тури сифатида изоҳлайди, бошқа гуруҳ уни омонимия билан бирга умуман инкор этади ва бу ҳодисани кўпмаънолилик (полисемия) билан тушунтиради. Биринчи гуруҳ олимлари анъанавий тилшунослик тарафдорлари бўлсалар, иккинчи гуруҳ вакиллари умумий тилшунослик қонуниятларига таянадилар.

Демак, айти вақтда омоним сўзлар таснифига доир илмий хулосаларни умумлаштириш ва ўзаро қарама-қарши фикрларни қиёсий ўрганиш муҳим вазифа бўлиб турибди. Бунинг учун омонимлар (الجَنَاسُ), паронимлар (مُشْتَرِكُ الْجَدْرِ) ва сўз вариантларини (تَنْوِيحٌ) ўрганишда «الْمُتَلَثُّ» («учлик») деб номланган, дунёнинг бошқа тиллари тарихида учрамайдиган изоҳли луғатларни ўрганиш зарур.

МУҲОКАМА

Мусаллас туридаги асарларни ўрганиш орқали омоним сўзларга доир умумий хулосалар қабул қилиш мумкин. Мусаллас луғатлар икки хил услубда – манзума ва мансура услубларида ёзилган. Жумладан, мусаллас туридаги биринчи асар сифатида эътироф этилувчи «Muthallath^u Quṭrub^a» манзумасининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Р-3252 инвентар остидаги мужалладдан ўрин олган қўлёзма нусхаси, Ибн Саййид Баталявсийнинг «Al-muthallath^u» изоҳли луғатининг Зоҳирийя кутубхонаси (Дамашқ) фондидаги қўлёзмасининг рақамли нусхаси ва матбуот нашри, Ибн Молик қаламига мансуб битта манзума ва битта мансура луғатларнинг Азҳар ва Зоҳирийя кутубхоналарида мавжуд қўлёзмаларининг рақамли нусхалари этилади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, омоним сўзлар асосига қурилган мусаллас туридаги луғатларнинг манбаларини аниқлаш, уларни қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиш, луғатлар таркибига киритилган омоним, пароним ва вариантдош сўзларнинг лексик-семантик хоссалари, матносни вазифаларини таҳлил этиш муҳим вазифа экан. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

1. Араб тилшунослигида шаклдошлик-талаффуздошлик ҳодисасининг тарихий тадрижини таҳлил қилиш.

2. Мусаллас атамасининг генезиси, тилшунослик терминологиясига кириб келиши, мусаллас турида луғат тузиш анъанасининг шаклланиши каби масалаларни тадқиқ этиш.

3. Мусаллас туридаги биринчи луғат муаллифи борасида ҳозиргача давом этиб келаётган тортишувни ўрганиш ва «Muthallath^u Quṭrub^a» манзумасининг манбаларини аниқлаш.

4. Ибн Саййид Баталявсийнинг мусаллас типидagi луғатининг илмий-танқидий матнини тузиш принципларини ишлаб чиқиш.

5. Ибн Моликнинг назмий ва насрий мусаллас луғатларининг ўзаро умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш.

Ҳозирги кунда лингвистиканинг жадал суръатларда тараққий этаётганини ҳисобга олсак, унинг тадқиқот объекти саналган сўз ва унинг маъно қатламларига бўлган илмий муносабат ҳам ўзгариб бораётир. Матн ва унинг таркибий қисми бўлган сўз, сўз бирикмаси ва гап бирликларининг тағмаъноларини тадқиқ этиш етакчи жиҳатга айланмоқда. Бу жиҳат, айниқса, омоним сўзларни нутқда қўллаш билан боғлиқ ҳолатларда аниқ намоён бўлади. Абдулқоҳир Журжоний шу жиҳатга эътибор қаратиб: «Омонимларни нутқда қўллаш суҳбатдошни чалғитишга, гўё уни алдаётгандек ёки ниманидир яшираётгандек тутишга, нутқни икки маъноли бўлишига хизмат қилади»¹, деб ёзган эди.

Демак, шаклдош-талаффуздош сўзлар нафақат тилшунослик соҳасида, балки бадиий адабиёт, балоғат, психолингвистика соҳаларида ҳам муҳим ўрин тутди.

Қолаверса, омонимлар мавзуси адабиётшунослар учун муҳим бўлиб, бадиий адабиётда, хусусан шеърятда тажнис санъатининг юзага келишида бу ҳодисанинг алоҳида ўрни бор. Адабиётшунослик соҳасига ҳам тадқиқот натижаларини татбиқ қилиш имкониятлари мавжуд. Энг асосийси, тадқиқот натижалари асосида матншунос-манбашунослар қадимий қўлёмаларни ўрганишда шакли бир хил, аммо турлича талаффуз қилинадиган сўзлар ҳақида батафсил маълумотга эга бўлишлари мумкин.

¹ 'Abd^u al-Qāhirⁱ al-Jurjāniyy^u. 'Asrār^u al-balāghatⁱ. –Bayrūt: Dār^u al-kitābⁱ, 2001. –Ў.15.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Sirojiddin Sotvoldiev. (2023). DICTIONARIES OF "MUSALLAS" PLACE IN ARABIC LEXICOGRAPHY. Innovative Development in Educational Activities, 2(11), 356–365. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8045500>

2. Сотволдиев, С. М. ўғли . (2023). АРАБ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИДА МАНЗУМА МУСАЛЛАСЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАРИ. Innovative development in educational activities, 2(23), 474–478. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10393710>

3. Sirojiddin Sotvoldiyev Maxammaddin o‘g‘li. (2023). IBN MOLIK HAYOTI VA UNING ARAB TILSHUNOSLIGIDA TUTGAN O‘RNI. Innovative development in educational activities, 2(11), 444–453. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8045672>

4. Sirojiddin Sotvoldiyev. (2023, июнь 26). ARAB LEKSIKOGRAFIYASI TARIXI VA IBN MOLIK MUSALLAS LUG‘ATLARINING TUZILISH PRINSIPLARI. THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD, London, United Kingdom. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8080680>

5. Sotvoldiev, S. (2023). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID’S DICTIONARY" AL-MUSALLAS". THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 1(7), 62-66. <https://interonconf.org/index.php/ind/article/view/3009>

6. Sotvoldiev, S. (2022). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID’S DICTIONARY" AL-MUSALLAS". Thematics Journal of History, 8(1). <https://thematicsjournals.in/index.php/tjh/article/view/1171>